

ԿԱՐԵՆ Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԳԱՄ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՌԱԶՄԱԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԱՄԱՐ 1920-1921 ԹԹ.

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, քեմալական Թուրքիա, Անգլիա, Խորհրդային Ռուսաստան, Խորհրդային Ադրբեջան, Խորհրդային Հայաստան, Զանգեզուր, Լեռնահայաստան, դիվանագիտական պայքար, ռազմական գործողություններ, խորհրդայնացում:

1917 թվականին Ռուսաստանյան կայսրության փլուզումից, 1918 թ. գարնանը Ռուսաստանից Անդրկովկասի անկախացումից հետո թուրք-ադրբեջանական ունեցվածքները հայկական մի շարք տարածքների, այդ թվում՝ Սյունիք-Զանգեզուրի նկատմամբ առավել վտանգավոր և սանձարձակ դարձան: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները աչալուրջ էին, նրանք գտնում էին, որ տարածաշրջանից Ռուսաստանի հեռացումով նոր հեռանկարներ են բացվում «Մեծ Թուրանի» գաղափարը գործնականում իրականացնելու, դրա ճանապարհին մխրճված «հայկական սեպը» վերացնելու համար: Այդ ռազմատենչ ծրագիրը կարող էր ողբերգական իրականություն դառնալ, եթե Թուրքիան իր դաշնակիցներով հաղթանակած դուրս գար Առաջին համաշխարհային պատերազմից: Բարեբախտաբար, Քաոյակ դաշինքը պարտություն կրեց և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով Թուրքիան ստիպված էր հեռացնել իր

գործերը տարածաշրջանից, այդ թվում՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղից: Այստեղ հաստատվեց հաղթանակած Անտանտը, մասնավորապես Անգլիան: Յավոք, անգլիական ներկայությունը որևէ դրական բան չէր խոստանում Զանգեզուր-Ղարաբաղի հայությանը: 1918 թ. նոյեմբերին անգլիացի գեներալ Թոմսոնը դարձավ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ, և անմիջապես բացահայտվեցին տարածաշրջանում անգլիական շահերը և ադրբեջանամետ քաղաքականությունը, պայմանավորված Բաքվի նավթի շահութաբեր գործոնով¹: Շատ շուտով, 1919 թ. հունվարին, Բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց իր հայատյացությամբ հայտնի Խոսրով բեկ Սուլթանովին, ինչն ամբողջությամբ տեղավորվում է վերը նշվածի տրամաբանության մեջ: Ակնհայտ է, և այդ մասին են վկայում փաստերը, որ տարածաշրջանում անգլիական վերահսկողության ամրապնդման և երկարաժամկետ հաստատվելու դեպքում՝ Զանգեզուրը, նաև՝ Ղարաբաղը, տրվելու էին Ադրբեջանին: Բարեբախտաբար դա ևս տեղի չունեցավ և մինչև 1920 թ. գարնան կեսերը Զանգեզուրի համար հայ-ադրբեջանական պայքարում, որն ուղեկցվում էր մերթընդմերթ ընթացող ռազմական թեժ գործողություններով, հաջողությունը, կարծես, հայկական կողմին էր: Դրա վկայությունն է ապրիլի 22-ին Գորիսում մեծ հանդիսավորությամբ անցկացված բանակային զորահանդեսը:

Իրադրությունը տարածաշրջանում կտրուկ փոխվեց պայմանավորված Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացմամբ և 1920 թ. ապրիլի վերջերին Ադրբեջանի

¹ Տարածաշրջանում Անգլիայի վարած քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Ասրյան Ա., Մեծ Բրիտանիայի հակահայ քաղաքականությունը Ղարաբաղի

խորհրդայնացումով: Դրանից անմիջապես հետո 11-րդ բանակի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը շտապում է վերջնագրեր ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղից և Զանգեզուրից հայկական զորամիավորումները դուրս բերելու պահանջով²: Խնդիր էր դրվում կարմիրբանակային զորամասերի սրընթաց առաջխաղացմամբ խորհրդայնացնել նաև Հայաստանը: Սակայն հարցի վերաբերյալ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղքուրոյի 1920 թ. մայիսի 25-ի որոշման մեջ նշվեց տրամագծորեն հակառակի մասին. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ, մեզ վրա չվերցնելով ռուսական զորքերի օգնությամբ (Հայաստանը - Կ.Խ.) անմիջապես խորհրդայնացնելու նախաձեռնությունը»³:

Սակայն դա բնավ չէր վերաբերվում բուլշևիկների համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևան առանցքին: Ղարաբաղի հայությունը մայիսի 25-ին ընդունեց պարտադրված խորհրդայնացումը՝ դրանով իսկ դառնալով տարածաշրջանում հայկական տարածքներից առաջին խորհրդայնացված շրջանը: Շուտով խորհրդային զորքերը ռազմակալեցին նաև Զանգեզուրն ու Նախիջևանը: Խորհրդային զինագրավումն ուղեկցվում էր կարմիր զորամասերի և թուրք-ադրբեջանցիների կողմից Զանգեզուրի հայ բնակչության նկատմամբ պարբերաբար գործադրվող բռնություններով և թալանով: Այսիսով, հակառակ իր կամքին, Հայաստանը փաստացի ներքաշվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հետ չհայտարարված պատերազմ: Եթե նկատի ունենանք, որ նման իրավիճակ էր հասունանում նաև

հարցում (1918–1920 թթ.) և արդյի վիճակը, ՊԲՀ. 2021, թիվ 2, էջ 88–111:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 274:

քեմալական Թուրքիայի հետ, որն իր ռազմական ներխուժման սպառնալիքի տակ էր պահում Հայաստանի արևմտյան սահմանները, ապա պարզ է դառնում, որ 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր օրհասական դրության մեջ, վտանգված էին նրա անկախությունն ու անվտանգությունը:

Տարածաշրջանում խորհրդային ներկայության պայմաններում հայկական երկրամասերի խնդիրը տեղափոխվեց հայ-ռուս-ադրբեջանա-թուրքական ռազմադիվանագիտական հարաբերությունների և հակամարտության ոլորտ:

Խորհրդային Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում 1920 թ. մայիսից սկսված հայ-ռուսական բանակցություններում խորհրդային պատվիրակությունը, հանձին ՌՍԴԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինի և նրա տեղակալ Լևոն Կարախանի, պատրաստակամություն է հայտնում կնքել պայմանագիր և բարեկամական ամուր հարաբերություններ հաստատել երկու պետությունների միջև: Ռուս-հայկական բանակցությունների հաջող ընթացքի և ավարտի վրա բացասական ազդեցություն էին գործում Բաքվից և Անկարայից, և դա հասկանալի էր. քննարկվում էր Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցը: Ինչպես հայկական պատվիրակության ղեկավար Լ. Շանթն է 1920 թ. հուլիսի 1-ին հաղորդում Հայաստանի կառավարությանը, բանակցությունների դժվարությունը կապված է հենց հայ-ադրբեջանական սահմանի որոշման հարցի հետ⁴:

Բանակցությունների ընթացքում Բաքվի վարած բացահայտ հակահայ քաղաքականության մասին տեղեկանում ենք Ադրբե-

⁴ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 2, թ. 43:

ջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարություն-
յանի 1920 թ. հուլիսի 31-ի՝ ՀՀ արտգործնախարարին ուղղված
զեկուցագրից. «Ադրբեջանի ներկայիս քաղաքականության
գլխավոր ուշադրությունն ուղղված է այն թույլ և հեռավոր հնա-
րավորության վրա, որ հայ-ռուսական բանակցությունների արդ-
յունքում Ջանգեզուրը և Ղարաբաղը կարող են անցնել Հայաս-
տանին: Այդ պատճառով են ուղքի հանվում ամբողջ հեղկոմը,
թաթար ակտիվիստները, հայ կոմունիստների մեծ մասը, որոնք
գնդակոծում են Մոսկվան հատուկ պատվիրակություններով,
հայտագրերով և այլն: Այս դիվանագիտությունն էլ ստիպեց
արագացնել Ջանգեզուրի գրավումը (խորհրդային զորքերի կող-
մից – Կ.Խ.)»⁴:

1920 թ. հունիսի վերջերին ՌԿ(ք)Կ կենտկոմի քաղքյուրո
ուղղված զեկուցագրում Բաքվի հակահայ քաղաքականության
մասին անթաքույց վրդովմունքով արտահայտվում է նաև Գ. Չի-
չերինը. «Բաքվի ընկերներն իրենց գործողություններով խափա-
նում են փոխգիջումները, մերժում են Հայաստանի հետ համա-
ձայնություն կնքելու Կենտկոմի պահանջը»: Հունիսի 29-ի հեր-
թական նամակում տեղեկացնելով ՌՄԴԽՀ Ժողկոմխորհի նա-
խագահ Վլադիմիր Լենինին, որ Բաքուն Խորհրդային Ռուսաս-
տանի իշխանություններից պահանջում է գրավել Ջանգեզուրը,
Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Շարուր-Ղարալագյազը, Օրդուբադը
և Զուլֆան՝ Ադրբեջանին «նվիրաբերելու համար», Գ. Չիչերինը
ներկայացնում է իր գնահատականները. «նշված գործողություն-
ների իրականացումը ռուսական զորամիավորումների միջոցով
հնարավոր չէ», «Արևելքում մեր քաղաքականության համար ճա-

⁴ St'u Nagornyy Karabakh v 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, էջ 519:

կատագրական սխալ կլիներ, եթե մենք սկսենք հենվել մեկ ազգային տարրի վրա ընդդեմ մյուս ազգային տարրի»⁵:

Ռուս-հայկական բանակցությունները Մոսկվայում որևէ արդյունք չտալով ընդհատվեցին: Հայաստանի իշխանությունների հետ կապեր հաստատելու նպատակով տարածաշրջան է գործուղվում ՀՀ-ում խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բորիս Լեգրանը: Բանակցությունների արդյունքում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրվում է համաձայնագիր, որով Ռուսաստանը «ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն ու լիակատար ինքնուրույնությունը», իսկ Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը հայտարարվում են «վիճելի տարածքներ», մնալով խորհրդային զորքերի զինագրավման տակ⁶:

Խորհրդային ուժերի կողմից Զանգեզուրում գործադրվող բռնությունները չէին դադարում, ուստի 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկրամասի մի շարք գյուղերում, ինչպես նաև Կապանում և Սիսիանում Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ բռնկվեցին հակախորհրդային նոր ապստամբություններ: Գարեգին Նժդեհը, որը բուլճարի կողմից հուլիսի սկզբին Գորիս ներխուժելուց հետո ստիպված էր իր փոքրաթիվ ուժերով քաշվել Խոստուսի, հոկտեմբերի կեսերին գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: Նոյեմբերի 14-ին նա վերջնագիր է ներկայացնում Կարմիր բանակի հրամանատարությանը, պահանջում դադարեցնել բռնությունները և հե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 557:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509, 515-518:

ռանալ Զանգեզուրից: Ապստամբներին ճնշելու կարմիրքանակային ստորաբաժանումների վերջին փորձերը հաջողություն չունեցան և նոյեմբերի 21-ին ապստամբները ազատագրեցին Գորիս կենտրոնը: Մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը կարմիր զորքերից ազատագրվեց ամբողջ Զանգեզուրը, երկրամասը կառավարելու համար Գ. Նժդեհի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց Զանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդ:

Թերահավատորեն վերաբերվելով ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի և 11-րդ կարմիր բանակի ռազմհեղխորհրդի անդամ Գ. (Սերգո) Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս համարելու մասին» որոշմանը⁷, ինչպես նաև այն փաստին, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես ճանաչել էր նախկին «Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը» Հայաստանի կազմում⁸, դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում հրավիրված համազանգեզուրյան համագումարում երկրամասը հռչակվում է ինքնավար՝ քանի դեռ քաղաքական իրադրությունը հնարավորություն չի ընձեռի ՀՀ-ին միանալու համար: Սյունիք-Զանգեզուրի սպարապետ նշանակվեց Գարեգին Նժդեհը:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 574–575:

⁸ Կոմունիստ, Երևան, 7 դեկտեմբերի, 1920, թիվ 2:

⁹ Խաչատրյան Կ., Մուքիսյան Հ., Բադալյան Գ., Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, 2020, էջ 34–35:

Զանգեզուրի անկախությունը լրջորեն անհանգստացնում էր խորհրդային իշխանություններին: 1921 թ. հունվարի 23-ին Գ. Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ, պատճենը՝ Վ. Լենինին, Լ. Տրոցկուն և Ի. Ստալինին, որ զանգեզուրցիներին Թավրիզից աջակցում են անգլիացիները, «որոնք պատրաստվում են հարվածել մեզ դաշնակների օգնությամբ՝ Զանգեզուրի միջոցով»: Օրջոնիկիձեն հուշում է, որ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) հետ հանգամանալից զրույցից հետո ինքը համոզվել է, որ «եթե անգամ հաջողվի Հայաստանի համար թուրքերից կորզել 1914 թ. սահմանները (ինչը հազիվ թե հաջողվի), ապա այդ դեպքում էլ Զանգեզուրը մնալու է հակահեղափոխության հենադաշտ»: Օրջոնիկիձեն Զանգեզուրը ռազմական ճանապարհով խորհրդայնացնելու կողմնակից էր, սակայն Մոսկվային հայտնում է, որ «ճանապարհների անանցանելի լինելու պատճառով Ադրբեջանի կողմից ռազմական գործողություններ ձեռնարկել Զանգեզուրի դեմ ներկայումս անհնար է»¹⁰:

1921 թ. ծմռանը 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը փորձում է բանակցությունների միջոցով հասնել Զանգեզուրի խորհրդայնացմանը: Այդ նպատակով փետրվարի 2-ին Գ. Նժդեհի մոտ Գորիս դիվանագիտական առաքելությամբ ժամանում է 11-րդ կարմիր բանակի և խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների միացյալ պատվիրակությունը՝ Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ: Բանակցությունները սկսելուց առաջ Վարդանյանը Նժդեհին է փոխանցում նրան հասցեագրված Դրոյի նամակը: 1921 թ. հունվարի 21-ին Բաքվում գրված այդ նամակում Դրոն նշում էր, որ հարկավոր է ընդունել խորհր-

¹⁰ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 3, թ. 12:

դայնացման առաջարկը, նա վստահեցնում էր, որ Մոսկվայում նախատեսված խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսը «կապացուցի, որ խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը»¹¹: Ավաղ, Դրոն չէր կարող կոահել, թե ինչպիսի տարածքային կորուստներ է կրելու Հայաստանը 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով»: Մյուս կողմից՝ հարկ է փաստել նաև, որ խորհրդային կողմին հաջողվեց դիմակայել թուրք-ադրբեջանական նկրտումներին Ջանգեզուրի հարցում և այն դուրս թողնել կոնֆերանսի օրակարգից: Նշենք, որ խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը դեպի Մոսկվա ճանապարհին Կարսից ժամանել էր Բաքու և այստեղ բազմաթիվ հանդիպումներ և քննարկումներ ունեցել Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Դրանց արդյունքում մշակվեցին թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր՝ հայկական տարածքների հարցում Մոսկվայի վրա ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Նժդեհը չէր կիսում Դրոյի լավատեսական հույսերը, նա մերժում է ինչպես նրա, այնպես էլ խորհրդային պատվիրակության առաջարկությունը՝ երկրամասի խորհրդայնացումն ընդունելու մասին: Բանակցությունների ընթացքում Նժդեհը շեշտում է, որ դեմ չի Ջանգեզուրի խորհրդայնացմանը, եթե խորհրդային իշխանությունը ոչ թե խոսքով, այլ գործնականում ապացուցի իր արդար և բարի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հերքելով «Անտանտի հետ իր համագործակցության մասին» խորհրդային կողմի մեղադրանքները, Նժդեհը Ջանգեզուրի խորհրդայնացման հետևյալ նախապայմաններն է առաջ քա-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 29:

շում. հեռացնել քեմալական զորքերը Հայաստանի զինագրաված շրջաններից, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը փաստացի միացնել Հայաստանին, ազատել հայ մտավորականներին խորհրդային բանտերից: Այդ մասին է նշվում նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Գեկերին և Գ. Չիչերինին ուղղված Նժդեհի և Այունիքի կառավարության նամակներում: Դրանք խորհրդային պատվիրակությանն է փոխանցում կառավարության նախագահ Գեդեոն Տեր-Մինասյանը: Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններից և Կարմիր բանակի հրամանատարությունից պահանջվում է հանգիստ թողնել Զանգեզուրը և զանգեզուրցիներին, քանի որ «Արևելքի Ձեր քաղաքականությամբ Հայաստան կոչված երկիրը կատարյալ դժոխքի եք վերածել»¹²:

Գիտակցելով, որ հաջողության չհասնելով բանակցություններում Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ձգտելու է ռազմական գործողությունների միջոցով խորհրդայնացնել Զանգեզուրը, երկրամասի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով 1921 թ. փետրվարի 16-ին Նժդեհի զինակից Յապոնի (Հ. Պարոնյան) զորաջոկատը գրավում է Դարալագյազը (Վայոց ձոր): Կարմիր բանակի զորամասերը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեցին, իսկ մոտ 400 կարմիրբանակայիններ գերի հանձնվեցին: Դարալագյազը հռչակվեց Զանգեզուրի անբաժան մաս: Զանգեզուրում մեծ ոգևորություն առաջացրեց նաև Երևանում փետրվարյան ապստամբության հաղթանակի լուրը. ակնկալվում էր խորհրդային ուժերի հետ պայքարում ազատագրել նրանց տիրապետության ներքո գտնվող տարածքները և միանալ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի զինված ուժերին: Այդ նպատակով

¹² Նույն տեղում, թ. 32-34:

մարտի 5-ին Յապոնի ջոկատը ազատագրեց Նոր-Բայազետը (Գավառ), սակայն հետագա առաջխաղացումը ձախողվեց:

Ապրիլի սկզբին հակախորհրդային ապստամբությունը ճնշելուց, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի իշխանությունը տապալելուց և Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում խորհրդային իշխանությունը վերականգնելուց հետո Կարմիր բանակը շարունակեց ապստամբների հետապնդումը և ապրիլի 15-ին գրավեց Դարալագյազը: Մղելով համառ մարտեր, Յապոնի ջոկատը նահանջում է դեպի Գորիս:

1921 թ. ապրիլի 16-ին հրապարակվում է Կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման հրամանատար Մ. Վելիկանովի հրամանն ուղղված կարմիր զորքերի մարտիկներին: Հրամայվում է շարունակել դաշնակների հետապնդումն ու ջախջախումը և կարճ ժամանակում դուրս գալ Զանգեզուրի սահմաններին: Նշենք, որ ապրիլի կեսերին 11-րդ բանակի զորամասերին հաջողվեց ճնշել նաև Նժդեհի զինակից Թևանի (Ստեփանյան) ղեկավարած ապստամբությունը Ղարաբաղում, Թևանի ջոկատը նույնպես նահանջում է դեպի Զանգեզուր:

Այսպիսով, Վրաստանի խորհրդայնացումից և Հայաստանում փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո 1921 թ. գարնանը Զանգեզուրը մնացել էր հակախորհրդային պայքարի և անկախության միակ կղզյակը ամբողջ Անդրկովկասում, իր վրա սևեռել բոլշևիկների ողջ ուշադրությունը և ռազմական ներուժը:

Ստեղծված նոր իրադրության հրամայականով Տաթևում հրավիրված համագանգեզուրյան 2-րդ համագումարը ապրիլի 27-ին ինքնավար Սյունիքը հռչակում է «Լեռնահայաստան» և վարչապետ նշանակում Գ. Նժդեհին, որը պարզևատրվում է

«Խուսափողական արծիվ» երկաթե շքանշանով: Շատ չանցած, հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է «Հայաստանի Հանրապետություն», վարչապետ է նշանակվում Զանգեզուր անցած Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Սիմոն Վրացյանը, Գ. Նժդեհը պահպանում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները: «Ազատ Լեռնահայաստանի գոյության» անհրաժեշտությունը Գ. Նժդեհը բացատրում է հետևյալով. որոշակի ժամանակ էր պետք 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Զանգեզուր նահանջած երևանյան գաղթականներին, մտավորականներին ու զինվորներին Իրան անցնելու համար:

1921 թ. մայիսի սկզբին Կարմիր բանակը դադարեցնում է ապրիլյան հարձակումը, Զանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու համար որոշվում է վերստին սկսել բանակցություններ: Դա տեղի ունեցավ Հայաստան ժամանած և ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահի ու ռազմգործժողկոմի պաշտոնները ստանձնած Ալեքսանդր Մյասնիկյանի համառ ջանքերի շնորհիվ: Սակայն, մայիսի 12-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղում խորհրդային (ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ՝ Արտաշես Կարինյան, Կարմիր բանակի՝ Վ. Մելնիկով) և Լեռնահայաստանի (Գ. Տեր-Մինասյան, Մ. Մինասյան և Լ. Մինասյան) պատվիրակությունների միջև բանակցությունները նույնպես ավարտվում են առանց դրական արդյունքի, այդ մասին մայիսի 23-ին Ա. Մյասնիկյանը տեղեկացնում է Ա. Գեկկերին¹³:

Հերթական բանակցությունների ձախողումը ստիպում է ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյին վճռական քայլերի դիմել Զանգեզուրը խորհրդայնացնելու նպատակով: Բյուրոյի կողմից 1921 թ.

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1435, ց. 1, գ. 42, թ. 1:

հունիսի 3-ին ընդունված՝ «Զանգեզուրը հակահեղափոխականներից մաքրելու մասին» որոշման մեջ նշվում է. «1. Զանգեզուրը լիկվիդացնել հունիսի վերջին: 2. Անմիջապես անցնել ռազմական գործողությունների նախապատրաստմանը: 3. Դրա հետ մեկտեղ հանձնարարել Հայաստանի կառավարությանը Հոչակագիր ուղարկել Զանգեզուր: 4. Միջոցներ ձեռնարկել Մեղրին անմիջապես գրավելու համար»¹⁴: Կատարելով որոշման 3-րդ կետը, ՀԽՍՀ կառավարությունը հունիսի 13-ին ևս մեկ անգամ դիմում է Զանգեզուրի կառավարությանը՝ պայքարը դադարեցնելու և խորհրդայնացումը ընդունելու կոչով: Հոչակագրում նշվում է նաև, որ Զանգեզուրը, նաև՝ Ղարաբաղը, լինելու են Խորհրդային Հայաստանի կազմում¹⁵:

11-րդ բանակի Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մ. Վելիկանովը 1921 թ. հունիսի 18-ին ապստամբությունը ճնշելու մասին հերթական հրամանն է արձակում: Դեռևս հունիսի 6-ին, ի կատարումն Կովկասյան բյուրոյի հունիսի 3-ի որոշումների, նման հրաման էր արձակել նաև Ադրբեջանում տեղակայված Կարմիր բանակի Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը: Այսպիսով, Կարմիր բանակը Զանգեզուրի վրա հարձակվելու էր ինչպես արևմուտքից, այնպես էլ արևելքից: Հունիսի 20-ին հարձակումը սկսվում է, Կարմիր բանակը հունիսի 30-ին մտնում է Սիսիան: Վերջինիս անկումից հետո Գ. Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը և Գորիսից նահանջում դեպի Կապան, պատգամելով գորիսցիներին՝ չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին և անխնա լինել՝ եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1187, թ. 13:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 26:

Հուլիսի 2-ին Գորիս են մտնում Կարմիր բանակի Կովկասյան առանձին բանակի և Երևանյան խմբավորման զորամասերը, հուլիսի 7-ին նրանք արդեն Կապանում էին. ապստամբական ուժերը Նժդեհի գլխավորությամբ նախօրոք նահանջել էին դեպի Մեղրի: 1921 թ. հուլիսի 13-ին Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Մեղրի, Զանգեզուրի խորհրդայնացման գործընթացն այդպիսով ավարտված էր:

Հայաստանում գտնվելու վերջին օրերին Նժդեհը դիմում է հղում Հայհեղկոմին. մի շարք պահանջների և մաղթանքների հետ մեկտեղ (որպեսզի հայ ժողովուրդն այլևս չապստամբի խորհրդային իշխանության դեմ), նա շեշտում է, որ աղբյուրներից հեռու չպետք է մտնեն Զանգեզուր, վերջինս, նաև՝ Ղարաբաղը, մեկընդմիշտ պետք է լինեն Հայաստանի կազմում: Զգուշացնելով, որ ինքն ընդմիշտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա՝ եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ոտք դնողը», Նժդեհը թողնում է Հայաստանի սահմանները և փոքրաթիվ ուժերով անցնում Արաքսի իրանական ափը¹⁶:

Հայ ժողովրդի մեծ զավակ Գարեգին Նժդեհի և նրա զինակիցների գլխավորությամբ զանգեզուրցիների անհավասար, սակայն հերոսական պայքարը, ինչպես նաև ՀՍԽՀ կառավարության ղեկավար Ալեքսանդր Մյասնիկյանի վճռական դիրքորոշումը նպաստեցին, որպեսզի ռազմավարական առումով բացառիկ նշանակություն ունեցող հայկական Զանգեզուրի մեծ մասը կազմի խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը, հակա-

¹⁶ Տե՛ս **Պետրոսյան Վ.**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921). Երևան, 1991, էջ 173–175:

նակ դեպքում՝ նրան կարող էր սպառնալ Նախիջևանի կամ Լեռ-
նային Ղարաբաղի ճակատագիրը:

**Карен Г. Хачатрян, Институт истории НАН РА, д.и.н.,
профессор, Военно-дипломатическая борьба за Зангезур в
1920–1921 гг.**

После распада Российской империи в 1917 г. и ухода России из Закавказья Турция и Азербайджан развернули захватнические действия в отношении приграничных армянских территорий, в том числе Зангезура (Сюник). В 1918–1920 гг. в острой военно-дипломатической борьбе Республике Армения удалось отстоять край в своем составе, а после советизации республики в конце 1920 г. Зангезур сохранял свою самостоятельность. Несмотря на неоднократные заверения советской власти, что после советизации край останется в составе Советской Армении, зангезурцы во главе с национальным героем Гарегином Нжде и его соратниками продолжили борьбу. С весны 1921 г. руководство Советской Армении во главе с Александром Мясникяном многократно пыталось решить вопрос советизации Зангезура мирным дипломатическим путем, однако успеха не имело. С середины июня части Красной Армии начали широкомасштабное наступление на Зангезур, которое принесло окончательный успех, край был полностью советизирован и большая ее часть осталась за Советской Арменией. В этом успехе велика роль двух выдающихся деятелей армянского народа – Гарегина Нжде и Александра Мясникяна.

Karen H. Khachatryan, *Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, The military-diplomatic struggle for Zangezur in 1920–1921.*

After the collapse of the Russian Empire in 1917 and Russia's withdrawal from Transcaucasia, Turkey and Azerbaijan launched aggressive actions against the Armenian border territories, including Zangezur (Syunik). In 1918–1920 in the acute military-diplomatic struggle, the Republic of Armenia managed to defend the region in its composition, and after the Sovietization of the republic at the end of 1920, Zangezur retained its independence. Despite the repeated assurances of the Soviet authorities that after Sovietization the region will remain part of Soviet Armenia, the residents of Zangezur, led by the national hero Garegin Nzhdeh and his associates, continued to fight. Since the spring of 1921, the leadership of Soviet Armenia, headed by Alexander Myasnikyan, had repeatedly tried to resolve the issue of Sovietization of Zangezur by peaceful diplomatic means, but it was not successful. Since mid-June, the Red Army units launched a large-scale offensive on Zangezur, which brought final success, the region was completely Sovietized and most of it remained within Soviet Armenia. The role of two outstanding figures of the Armenian people – Garegin Nzhdeh and Alexander Myasnikyan, is great in this success.